

Forebyggelse af ulykker og helbredsproblemer blandt rengøringsassistenter

Rengøringsassistenter arbejder inden for alle industrisektorer og på alle former for arbejdspladser, fra hoteller til hospitaler, fabrikker og landbrug. De arbejder indendørs og udendørs, også på offentlige områder. De arbejder ofte om natten eller i de tidlige morgentimer, undertiden alene, og udfører deres vigtige arbejde i alle miljøer.¹

Rengøringsassistenter kan være ansat enten direkte, hvor de arbejder i deres arbejdsgivers lokaler, eller de kan arbejde i en tredjeparts lokaler. De kan være ansat af offentlige myndigheder, private virksomheder eller være selvstændige. Rengøringsassistenter kan også være ansat af et rengøringsfirma og arbejde flere forskellige steder i løbet af en uge. Hvad enten der er tale om kontrakt- eller industrirengøring, er det en multimillionindustri i EU, der beskæftiger millioner af arbejdstagere i hele Europa.

De fleste rengøringsassistenter er kvinder, der arbejder på deltid. En stor del af rengøringsassistenterne tilhører etniske minoriteter². Personaleomsætningen er generelt høj, hvilket skyldes den høje grad af midlertidigt arbejde og korttidskontrakter³. Disse demografiske modeller og beskæftigelsesmodeller gør det vanskeligt at sikre rengøringsassistenternes sikkerhed og sundhed.

Om dette faktablad

Rengøringsassistenter defineres bedst ud fra den konkrete arbejdsopgave frem for en bestemt sektor eller gruppe. Almindelige arbejdsopgaver består af overfladerengøring, dvs. gulvvask, afstøvning, støvsugning, boning af gulve og pudsning af overflader samt almindelig rengøring. Rengøringsarbejde kan også omfatte opgaver som f.eks. vinduespudsning og gadefejning, men dette faktablad fokuserer på forebyggelse af skader på lønnede arbejdstagere, der udfører almindelige rengøringsopgaver.

Dette faktablad har til formål at informere arbejdsgivere, tilsynsførende, arbejdstagere og deres repræsentanter, navnlig i små og mellemstore virksomheder (SMV'er), om de farer og risici, der er forbundet med rengøring, samt hvordan skader kan forebygges. Det skal bemærkes, at det ikke er muligt at dække alle problemstillinger, da rengøringsassistenter arbejder på alle former for arbejdspladser. Læserne bør konsultere den

Forebyggelse af ulykker og sundhedsproblemer blandt rengøringsassistenter

relevante lovgivning i deres egen medlemsstat og bør i tvivlstilfælde henvende sig til de relevante myndigheder.

Farer og risici for rengøringsassistenter

De farer og risici, som rengøringsassistenter er udsat for, varierer afhængigt af det konkrete arbejdssted. Arbejdsstedet er afgørende for

- hvilke affaldsmaterialer der rengøres for, f.eks. træstøv fra tømmerforretninger eller blod på hospitaler
- hvilke overflader der rengøres, f.eks. betongulve i industrilokaler eller blanke fliser i kontorlobbyer
- hvilke rengøringsmidler der anvendes, f.eks. blegemidler eller opløsningsmidler
- hvilket udstyr der anvendes til rengøringen.

Rengøringsassistenter risikerer:

- glide-, snuble- og faldulykker, navnlig i forbindelse med såkaldt "vådt arbejde"
- muskel- og skeletbesvær (MSD) ved udførelse af gentagne arbejdsbevægelser eller manuel håndtering
- eksponering for farlige stoffer, enten fra det affaldsmateriale, der skal renses væk, eller de midler, der anvendes til rengøringen
- psykosociale skader som f.eks. arbejdsbetinget stress, mobning og vold
- ulykker med arbejdsudstyret, f.eks. fastklemte fingre i maskiner eller elektrisk stød
- krævende arbejdsmønstre i form af f.eks. skifteholdsarbejde eller lange arbejdsdage.

Det er arbejdsgiverens ansvar at identificere og evaluere skadespotentialer samt at identificere de forebyggende foranstaltninger, der er nødvendige for at forebygge skader, eller hvis dette ikke er muligt, at mindske risikoen for, at der opstår skader. Denne proces kaldes risikovurdering.

Risikovurdering for rengøringsassistenter

Risikovurderingsprocessen har til formål at identificere alle potentielle risici for arbejdstagerne og at fastsætte effektive beskyttelsesforanstaltninger. For at beskytte rengøringsassistenter mod ulykker og helbredsproblemer skal arbejdsgiverne udarbejde og vedtage forebyggelses- og interventionsstrategier for hele arbejdspladsen.

Arbejdsgiverne er juridisk forpligtet til at beskytte deres ansattes sikkerhed og sundhed. Arbejdsgiveren skal evaluere sundheds- og sikkerhedsrisiciene på arbejdspladsen og derefter forbedre sikkerheds- og sundhedsstandarderne for alle ansatte (og alle andre), der risikerer skader.

Forebyggelse af ulykker og sundhedsproblemer blandt rengøringsassistenter

Hvis ansatte hos to forskellige arbejdsgivere arbejder sammen, skal arbejdsgiverne koordinere arbejdet.

En god risikovurdering skal derfor danne grundlag for udvælgelsen af arbejdsudstyr og rengøringsmidler, personlige beskyttelsesforanstaltninger, uddannelsen af de ansatte og tilrettelæggelsen af arbejdet sammen med ejeren eller operatøren af de lokaler, der skal rengøres. Risikovurderingen skal dække alle standardoperationer og afspejle, hvordan arbejdet reelt udføres i alle arbejdssituationer. For at sikre, at alle aspekter af jobbet er dækket, bør arbejdstagerne inddrages i risikovurderingsprocessen.

Husk:

- En fare kan være hvad som helst – arbejdsmaterialer, udstyr, arbejdsmetoder eller –praksis, der potentielt kan forårsage skade
- Ved risiko forstås muligheden eller sandsynligheden for, at nogen kan komme til skade som følge af denne fare.

De bærende principper, der bør tages højde for i hele risikovurderingsprocessen, kan inddeles i en række trin.

Trin 1: Identifikation af farer og dem, der udsættes for risici

Lokalisering af de ting på arbejdspladsen, der potentielt kan forårsage skade, og identifikation af de arbejdstagere, der kan være udsat for farerne. På grund af rengøringsaktiviteternes forskelligartede natur er det her kun muligt at nævne de væsentligste farer. Det er dog vigtigt for risikovurderingsprocessen, at man på de enkelte arbejdspladser identificerer de farer, der især kan være skadelige for arbejdstagerne.

De væsentligste farer omfatter:

- risikoen for at glide, snuble eller falde på grund af våde overflader eller ledninger på gulvet
- farlige stoffer: rengøringsmidler, men også stoffer fra lokalerne, f.eks. støv
- biologiske risici fra smitsomme materialer og støvsugning, f.eks. husstøvmider
- arbejdsudstyr: enten det udstyr, der skal rengøres, eller det udstyr, der anvendes til rengøringen
- muskel- og skeletbesvær som følge af repetitivt arbejde og manuel håndtering, hvilket forværres af arbejdsstyrkens høje gennemsnitsalder
- våde arbejdsforhold
- arbejde alene på isolerede arbejdssteder: kontrol af katastrofeberedskab
- psykosociale problemer, såsom vold, sexchikane eller mobning
- arbejdsmønstre: øget arbejdsintensitet og arbejdstilrettelæggelse.

Forebyggelse af ulykker og sundhedsproblemer blandt rengøringsassistenter

Hvis en arbejdsgiver sender sit rengøringspersonale ud at arbejde på andre arbejdssteder, skal arbejdsgiverne samarbejde for at sikre, at alle arbejdstagere er beskyttet under udførelsen af deres rengøringsopgaver. Beskyttelsesforanstaltningerne skal ikke alene omfatte den rengøringsassistent, der arbejder i en anden arbejdsgivers lokaler, men også beskytte de øvrige arbejdstagere mod at lide overlast som følge af rengøringsassistentens aktiviteter.

Trin 2: Evaluering og prioritering af risici

Udformning af skøn over de eksisterende risici (f.eks. deres grad eller sandsynlighed) og opstilling af en prioriteret rækkefølge af risiciene. Det er afgørende, at det arbejde, der skal udføres for at eliminere eller forebygge risici, prioriteres.

Risikovurderingen er næste trin i processen. Når risikovurderingen er gennemført, skal der indføres kontrolforanstaltninger i overensstemmelse med risikoprioriteringen.

Trin 3: Beslutning om forebyggelsesforanstaltninger

Identifikation af passende foranstaltninger for at eliminere eller inddæmme risiciene. De forebyggende foranstaltninger skal være i overensstemmelse med de gældende lovkrav. Hvis det er muligt, skal risiciene fjernes, f.eks. ved at:

- udskifte vådrengøring med tørrengøring for at fjerne risikoen for at glide
- anvende batteridrevet udstyr for at undgå risikoen for at snuble over ledninger på gulvet.

Hvis dette ikke er muligt, skal en risiko erstattes med noget mindre farligt. Dette kan f.eks. gøres ved at:

- udskifte skrappe rengøringsmidler med mildere produkter
- udskifte manuelle gulvskrubber med motoriserede skrubber for at mindske risikoen for muskel- og skeletbesvær.

Der bør indføres kollektive foranstaltninger, hvor individuel personbeskyttelse kun anvendes som sidste udvej, når risikoen ikke kan forebygges eller fjernes på andre måder.

Trin 4: Gennemførelse af foranstaltninger

Gennemførelse af forebyggende foranstaltninger og beskyttelsesforanstaltninger med udgangspunkt i en prioriteret plan (det er ikke sandsynligt, at alle problemer kan løses med det samme) og specifikation af hvem der gør hvad og hvornår, hvornår en opgave skal færdiggøres og af de midler, der er afsat til gennemførelsen af foranstaltningerne.

Forebyggelse af ulykker og sundhedsproblemer blandt rengøringsassistenter

Virksomhederne bør indføre forebyggelses- og interventionsstrategier for at beskytte alle ansatte. Eksempler på interventionsstrategier i virksomhederne omfatter:

- information om og oplæring i løft og håndtering af produkter og udstyr
- tilsyn med, at alle stoffer, der anvendes af rengøringsassistenter, er korrekt mærket, at rengøringspersonalet har modtaget oplæring i og information om sikker anvendelse af stoffer, og at der om nødvendigt stilles personlige værnemidler og beskyttelsestøj til rådighed
- indhentning af sikkerhedsdatablade om de enkelte produkter fra producenterne og tilsyn med, at rengøringsassistenterne kender risiciene ved de forskellige rengøringsprodukter og de rette kontrolforanstaltninger
- regelmæssig afprøvning og undersøgelse af elektrisk udstyr for at forebygge elektriske risici fra f.eks. elledninger, der kommer i berøring med våde gulve
- information til rengøringsassistenterne om brandrisici, forholdsregler og evakuering i tilfælde af brand samt afprøvning af brandalarmer, mens rengøringsassistenterne arbejder, så de er i stand til at genkende lyden af alarmen. Dette bør gennemføres i alle lokaler, der rengøres
- udlevering af skridsikkert fodtøj eller opfordring/tilskyndelse til at anvende fodtøj med skridsikre såler, fortrinsvis i et elafledende materiale, som f.eks. gummi
- udlevering af skriftlige instrukser om foretrukne og godkendte arbejdspraksisser
- udarbejdelse af procedurer for vedligeholdelse af rengøringsudstyret, f.eks. eftersyn med og vedligeholdelse af rulle vogne og mekanisk løfteudstyr
- indkøb af produkter til rengøring af gulve, som ikke medfører en risiko for at glide under arbejdet
- tilstrækkelig belysning og udluftning under rengøringsarbejde, som udføres uden for åbningstiderne
- affaldskomprimatorer må kun anvendes af arbejdstagere, som er oplært i brugen heraf
- ingen brug af butoxyethanol-baserede vinduespudsemidler, tæppepletjernere og almindelige rengøringsmidler, toiletrensemidler indeholdende saltsyre eller fosforsyre, natriumhydroxid (kraftigt virkende affedtningsmiddel) og produkter med ethanolamin-forbindelser såsom gulvbehandlingsmidler og affedtningsmidler.

Arbejdstagerne skal oplyses om risiciene og om, hvilke foranstaltninger der vil blive truffet for at beskytte dem. Det er også vigtigt at kontrollere, at håndteringen af en risiko ikke fører til, at der opstår nye risici.

Forebyggelse af ulykker og sundhedsproblemer blandt rengøringsassistenter

Trin 5: Overvågning og revision

Vurderingen bør følges op løbende for at sikre, at den er opdateret. Den skal revideres, når der opstår væsentlige ændringer i organisationen eller som et resultat af konklusionerne af en undersøgelse af en ulykke, eller efter en ulykke eller "nærved-ulykke".

Så snart de forebyggende foranstaltninger er indført, bør de kontrolleres for at sikre, at de virker efter hensigten. Tilsynsførende er bedst til at sikre, at kontrolforanstaltningerne fungerer effektivt i det daglige.

Nogle arbejdstagere har ret til sundhedsovervågning, afhængigt af deres status, medlemsstat og de risici, de er udsat for.

Lovgivningsmæssige krav og strategiske foranstaltninger

EU-direktiverne fastsætter minimumskravene for beskyttelse af arbejdstagere. Disse direktiver er gennemført i medlemsstaternes nationale lovgivning. Det vigtigste EU-direktiv er rammedirektiv 89/391/EØF, som fastlægger risikovurderingsprocessen samt et hierarki af forebyggende foranstaltninger, som arbejdsgiverne skal følge. Nogle af de vigtigste direktiver er angivet i slutningen af dette dokument. Kontakt de nationale myndigheder for at forhøre dig om gældende lovgivning. EU-direktiverne fastsætter minimumskrav, men medlemsstaterne kan have fastsat strengere krav.

Mange standarder, som f.eks. ISO- og CEN-standarderne, finder også anvendelse på rengøringsassistenter. Disse standarder indeholder detaljerede tekniske oplysninger om organiseringen af arbejdspladser og udstyr, f.eks. standarder for vibrationseksposering.

Arbejdspladsløsninger

Rengøring i dagtimerne

Rengøring er ofte et deltidsjob, der udføres på skæve arbejdstider enten tidligt om morgenen, om aftenen eller om natten. Skæve arbejdstider og uregelmæssige skifteholdsmønstre kan imidlertid medføre en øget risiko for rengøringsassistenterne (f.eks. hvis de skal arbejde alene hele natten). Praksis fra visse medlemsstater viser, at rengøring ikke behøver at finde sted på skæve arbejdstider, og de steder, hvor der er indført rengøring i dagtimerne, vurderes det gavnligt ikke blot for rengøringsassistenterne, men også for kunderne, idet der f.eks. hurtigere kan reageres på spild og lign. ^v

Forebyggelse af ulykker og sundhedsproblemer blandt rengøringsassistenter

Innovativt arbejde

Rengøring er et job med lav status. Mange faktorer kan være medvirkende til denne udbredte opfattelse. Det kan bl.a. skyldes, at der ofte anvendes de mest traditionelle arbejdsmetoder og det mest traditionelle udstyr. Et forbedret ergonomisk design går ofte hånd i hånd med indførelsen af nye, avancerede og mere systematiske arbejdsmetoder, værktøjer og maskiner. Dette kan bidrage til at gøre arbejdet mere attraktivt for flere arbejdstagere. En forbedring af rengøringsarbejdets image og af jobtilfredsheden kan sammen med et løft af arbejdets kvalitet øge produktiviteten.

Kilder

Internettet indeholder mange nyttige oplysninger om rengøringsassistenter, deres arbejde og sundhed. Nedenfor angives et udvalg af kilder:

Online-oplysninger

- Bena, A., Mamo, A., Marinacci, C., Pasqualini, O., Tomaino, A., Costa, G., 'Infortuni ripetuti, rischio per professioni in Italia negli anni novanta' (Risk of repeated injuries by economic activity in Italy in the 1990's), *Med Lav*, 96, Suppl pp. 116-126, 2005, Italian, <http://www.dors.it/alleg/0201/09-bena.pdf>
- European Agency for Safety and Health at Work, *Accident prevention in practice* ISBN 92-95007-34-4, 2001, <http://osha.europa.eu/publications/reports/103/>
- European Federation of Cleaning Industries, *Health & Safety in the office cleaning sector*. <http://www.feni.be/index.php?id=19&L=0>
- Gamperiene, M., Nygård, J., Sandanger, I., Wærsted, M., Bruusgaard, D., 'The impact of psychosocial and organizational working conditions on the mental health of female cleaning personnel in Norway', *J Occup Med Toxicol.*, 1(1), Nov 2006, <http://www.occup-med.com/content/1/1/24>
- GMB: Britain's General Union, *Health and Safety for cleaners: A GMB guide*. <http://www.gmb.org.uk/Templates/PublicationItems.asp?NodeID=91047>
- Health & Safety Executive, *Caring for cleaners. Guidance and case studies on how to prevent musculoskeletal disorders*, HSG234, ISBN 0-7176-2682-2 <http://www.hse.gov.uk/press/2003/e03078.htm>
- Health & Safety Executive, *Safe use of cleaning chemicals in the hospitality industry*. <http://www.hse.gov.uk/pubns/cais22.pdf>
- Hoods, V., Buckle, P., Haisman, M., *Musculoskeletal health of cleaners*, Robens Centre for Health Ergonomics, University of Surrey, 1999, http://www.hse.gov.uk/research/crr_pdf/1999/CRR99215.pdf
- Huth, Elke, *Arbeitsfelder: Arbeits- und Gesundheitsschutz in der Reinigung, Reinigungs- und Hygiene – Technik, Facility Management*, <http://www.bewegungs-abc.de/haupt.htm>

Forebyggelse af ulykker og sundhedsproblemer blandt rengøringsassistenter

- Instituto Sindical de Trabajo, Ambiente y Salud, *Fichas internacionales de datos de seguridad*. <http://www.istas.net/webistas/abreenlace.asp?idenlace=1570>
- Scherzer, T., Rugulies, R., Krause, N., 'Work-related pain and injury and barriers to workers' compensation among Las Vegas hotel room cleaners', *Am J Public Health*, 95(3), Mar 2005, pp. 483-488, <http://www.pubmedcentral.nih.gov/articlerender.fcgi?artid=1449206>
- Union Network International, *Health and Safety in the office cleaning sector – European manual for employees*, 2000. http://www.union-network.org/UNIsite/Sectors/Property_Services/Cleaning/CleaningManual.htm

Trykte publikationer

- Flyvholm, M., Mygind, K., Sell, L., Jensen, A., Jepsen, K., 'A randomised controlled intervention study on prevention of work related skin problems among gut cleaners in swine slaughterhouses', *Occup Environ Med.*, 62(9), Sep 2005, pp. 642-649.
- Gamperiene, M., Nygård, J., Brage, S., Bjerkedal, T., Bruusgaard, D., 'Duration of employment is not a predictor of disability of cleaners: a longitudinal study', *Scand J Public Health*, 31(1), 2003, pp. 63-68.
- Kumar, R., Chaikumarn, M., Lundberg, J., 'Participatory ergonomics and an evaluation of a low-cost improvement effect on cleaners' working posture', *Int J Occup Saf Ergon.*, 11(2), 2005, pp. 203-210.
- Laursen, B., Søgaard, K., Sjøgaard, G., 'Biomechanical model predicting electromyographic activity in three shoulder muscles from 3D kinematics and external forces during cleaning work', *Clin Biomech (Bristol, Avon)*, Volume 18, Issue 4, May 2003 May, pp. 287-295.
- Massin, N., Hecht, G., Ambroise, D., Héry, M., Toamain, J., Hubert, G., Dorotte, M., Bianchi, B., 'Respiratory symptoms and bronchial responsiveness among cleaning and disinfecting workers in the food industry', *Occup Environ Med.*, 64(2), Feb 2007, pp. 75-81.
- Mondelli, M., et al., 'Carpal tunnel syndrome and ulnar neuropathy at the elbow in floor cleaners', *Neurophysiol Clin.*, 36(4), Jul-Aug 2006, pp. 245-53.
- Zock, J., et al., 'Asthma risk, cleaning activities and use of specific cleaning products among Spanish indoor cleaners', *Scand J Work Environ Health.*, 27(1), Feb 2001, pp. 76-81.

Standarder

- **EN 14253:2003** Mechanical vibration – measurement and calculation of occupational exposure to whole-body vibration with reference to health – practical guidance (Mekaniske vibrationer – måling og beregning af erhvervsbetinget eksponering for helkropsvibrationer med henblik på sundhed – en praktisk vejledning).

Forebyggelse af ulykker og sundhedsproblemer blandt rengøringsassistenter

- **ISO 2631:2001** Mechanical vibration and shock – evaluation of human exposure to whole-body vibration (Mekaniske vibrationer og stød – evaluering af human eksponering for helkropsvibrationer).
- **ISO 5349:1986** Mechanical vibration – guidelines for the measurement and the assessment of human exposure to hand-transmitted vibration (Mekaniske vibrationer – retningslinjer for måling og vurdering af human eksponering for håndvibrationer).
- ISO 5805:1997 Mechanical vibration and shock – human exposure – vocabulary (Mekaniske vibrationer og stød – human eksponering – vokabular).
- **ISO 8662:1988** Hand-held portable power tools – measurement of vibrations at the handle (Håndbåret maskinværktøj – måling af vibrationer ved skaftet).
- **EN ISO 20643** Hand-transmitted vibration from hand-held or hand-guided machinery – measurement of vibration at the grip surface (Håndvibrationer fra håndbårne eller håndstyrede maskiner – måling af vibrationer ved grebets overflade) (**ISO/DIS 20643:2002**).

Relevante direktiver

- 2000/54/EF af 18. september 2000 - biologiske agenser. Dette direktiv har til formål at fastsætte minimumskrav for at sikre arbejdstagere, der udsættes for biologiske agenser under arbejdet, en høj sundheds- og sikkerhedsbeskyttelse.
- 2002/44/EF af 25. juni 2002 - fysiske agenser (vibrationer) – arbejdstagernes eksponering for risici i forbindelse med vibrationer.
- 89/391/EØF af 12. juni 1989. Dette rammedirektiv om iværksættelse af foranstaltninger til forbedring af arbejdstagernes sikkerhed og sundhed under arbejdet forpligter arbejdsgiverne til at træffe de nødvendige foranstaltninger for at sikre arbejdstagernes sikkerhed og sundhed inden for alle aspekter af deres arbejde.
- 89/654/EØF af 30. november 1989 – arbejdssted. Det vedrører minimumsforskrifter for sikkerhed og sundhed i forbindelse med både arbejdssteder, der allerede er taget i anvendelse, og arbejdssteder, der tages i anvendelse for første gang. Disse forskrifter beskrives detaljeret i bilagene til direktivet.
- 89/655/EØF af 30. november 1989 - arbejdsudstyr. Det fastsætter minimumsforskrifter for brug af arbejdsudstyr, som f.eks. værktøj og maskiner.
- 89/656/EØF af 30. november - personlige værnemidler. Alle personlige værnemidler skal tage hensyn til de ergonomiske krav og til arbejdstagerens helbred samt passe til bæreren efter fornøden tilpasning.
- 90/269/EØF af 29. maj 1990 - manuel håndtering af byrder. Behovet for at håndtere byrder manuelt skal undgås, og hvis dette ikke er muligt, skal arbejdet tilrettelægges på en sådan måde, at risikoen ved manuel håndtering mindskes, og arbejdstagerne skal oplæres korrekt.

Forebyggelse af ulykker og sundhedsproblemer blandt rengøringsassistenter

- 91/383/EØF af 25. juni 1991 - tidsbegrænsede ansættelsesforhold og vikaransættelsesforhold. Formålet med dette direktiv er at gennemføre supplerende bestemmelser for at sikre, at midlertidigt ansatte er sikret samme beskyttelsesniveau som andre arbejdstagere.
- 93/104/EF af 23. november 1993 - arbejdstid. Formålet med dette direktiv er at vedtage minimumsforskrifter, der dækker visse aspekter af tilrettelæggelsen af arbejdstiden og arbejdstagernes sundhed og sikkerhed. Hvad angår rengøringsassistenter, skal de beskyttes mod skadelige virkninger på deres sundhed og sikkerhed som følge af især nedslidende arbejdsmonstre og natarbejde.
- 94/33/EF af 22. juni 1994 - unge på arbejdspladsen. Med dette direktiv gøres arbejdsgiverne ansvarlige for at sikre, at risiciene for unge arbejdstagere mindskes ved at gennemføre en risikovurdering, inden de påbegynder arbejdet. Der skal også tages stilling til, om det er forbudt for den unge arbejdstager at udføre visse former for rengøringsarbejde.
- 98/37/EF af 22. juni 1998 - maskiner. Dette direktiv indeholder forskrifter for leveringen af maskiner til brug på arbejdspladsen.

Referencer

¹ European Federation of Cleaning Industries, *The Cleaning Industry in Europe*, An EFCI Survey Edition 2006 (Data 2003) <http://www.feni.be>

² European Federation of Cleaning Industries, *The Cleaning Industry in Europe*, An EFCI Survey Edition 2006 (Data 2003) <http://www.feni.be>

³ Mormont, M., *Institutional representativeness of trade unions and employers' organisations in the industrial cleaning sector*, Université Catholique de Louvain, Institut des Sciences du Travail, Project number VC/2003/0451, 146 pp. http://www.trav.ucl.ac.be/recherche/pdf/%202002/2001%2012%20LPS_final.pdf

^v Schlese, M., Schramm, F., *Beschäftigungsbedingungen in der Gebäudereinigung*, Berichte der Werkstatt für Organisations und Personalforschung e.V., Berlin 2004, ISSN 1615-8261.